

Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Güvenlik Bilimleri Enstitüsü
Güvenlik Bilimleri Dergisi, Kasım 2023, Cilt:12, Sayı:2, 171-194
doi: 10.28956/gbd.1233911

Gendarmerie and Coast Guard Academy
Institute of Security Sciences
Journal of Security Sciences, November 2023, Volume:12, Issue:2, 171-194
doi:10.28956/gbd.1233911

Makale Türü ve Başlığı / Article Type and Title

Araştırma/ Research Article

Mearsheimer'ın Ofansif Neorealizmi Kapsamında Sırp Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Amaçlı Politikaları Hakkında Bir İnceleme
A Review on the Policies for İndependence of the Republika Srpska from the Perspevctive of Mearshimer's Offensive Neorealism

Yazar(lar) / Writer(s)

Abdullah TORUN, Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, abduallah.torun@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9870-3550
İbrahim KUZUCANLI, Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ibrahimkuzucanli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3108-189X

Bilgilendirme / Acknowledgement:

-Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar:

-Makalemizde etik kurulu izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektiren bir durum yoktur.

-Bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Bu makale Turnitin tarafından kontrol edilmiştir.

This article was checked by Turnitin.

Makale Geliş Tarihi / First Received : 14.01.2023

Makale Kabul Tarihi / Accepted : 17.11.2023

Atıf Bilgisi / Citation:

Torun A. ve Kuzucanlı İ., (2023). Mearsheimer'ın Ofansif Neorealizmi Kapsamında Sırp Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Amaçlı Politikaları Hakkında Bir İnceleme, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 12(2), ss 171-194. doi:10.28956/gbd.1233911

MEARSHEIMER'İN OFANSİF NEOREALİZMİ KAPSAMINDA SIRP CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIK AMAÇLI POLİTİKALARI HAKKINDA BİR İNCELEME

Öz

Literatürde John J. Mearsheimer tarafından “The Tragedy of Great Power Politics” adlı çalışmasında ana esaslarının belirlendiği kabul edilen ofansif neorealizm, devletlerin uluslararası sistem içerisindeki davranışlarına karamsar ve klasik realizme yakın bir perspektif sunmaktadır. Bu teori, bu çalışmanın kuramsal temelini meydana getirmektedir. Çalışmada; ofansif neorealizm kapsamında, Bosna-Hersek'te anayasal olarak entite statüsüne sahip olan Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık amaçlı politikaları ele alınmıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası ilişkiler disiplinin en çok yoğunlaştığı coğrafyalardan biri olan Bosna-Hersek'te Dayton Antlaşması ile kurulan anayasal düzen, hem ülkenin kaderini etkileyen hem de uluslararası toplumu yakından ilgilendiren problemlerle bir düzen meydana getirmiştir. Bosna-Hersek'in anayasal düzeni ve ülkeyi oluşturan etnik unsurların birbirlerine karşı hissettikleri güvensizlik, ülkedeki önemli sorunlardır. Bunlara ek olarak, Sırp Cumhuriyeti tarafından, Sırp milliyetçiliğinin giderek artan bir şiddette vurgulandığı görülmektedir. Milorad Dodik başta olmak üzere Sırp Cumhuriyeti'nin politika yapımcılarının, bu tutumlarını gelecekte de sürdürmeye devam edeceği öngörülmektedir. Bu düzen içerisinde, Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık amacıyla izlediği politikaların, Mearsheimer'in ofansif neorealist varsayımlarını büyük ölçüde doğruladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ofansif Neorealizm, Mearsheimer, Bosna-Hersek, Sırp Cumhuriyeti.

A REVIEW ON THE POLICIES FOR INDEPENDENCE OF THE REPUBLIKA SRPSKA FROM THE PERSPECTIVE OF MEARSHEIMER'S OFFENSIVE NEOREALISM

Abstract

Offensive neorealism in literature, whose main principles are considered to be described in John J. Mearsheimer's work titled “The Tragedy of Great Power Politics”, presents a perspective which is pessimistic and close to the classical realism to the behaviors of states in the international system. This theory forms the theoretical basis of this study. In the study, within the scope of offensive neorealism, the independence-oriented policies of the Republika Srpska, which has constitutionally an entity status in Bosnia-Herzegovina, are discussed. The constitutional order established with the Dayton Agreement in Bosnia-Herzegovina, one of the geographies where the international relations discipline was most concentrated in the post-Cold War period, created a problematic order that both affected the fate of the country and closely concerned the international community. The constitutional order of Bosnia and Herzegovina and the distrust of the ethnic elements that make up the country are important problems in the region. In addition, it is seen that Serbian nationalism is increasingly emphasized by the Republika Srpska. It is foreseen that the policy makers of Republika Srpska, especially Milorad Dodik, will continue to maintain this attitude in the future. It has been concluded that the policies followed by the Republika Srpska for independence in this order largely confirm Mearsheimer's offensive neorealist assumptions.

Keywords: Offensive Neorealism, Mearsheimer, Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska.

GİRİŞ

Yugoslavya İç Savaşı, Soğuk Savaş sonrasında meydana gelen en büyük çatışmalardan biridir. İç savaşın sonrasında meydana gelen politik boşluk, Balkanlar'da hâlâ giderilemeyen krizlere ve gerginliklere neden olmaktadır. Bölgede meydana gelen en basit çıkar uyuşmazlıkları, sorunları derhâl güvenlikleştirmektedir. Bunlar da uluslararası sisteme tesir etmektedir (Tüysüzoğlu, 2012: 83). Bu durumun Balkanlar açısından pek çok nedeni mevcuttur. Nedenlerin başında ise bölgenin tarihsel genetiği gelmektedir. Sahip olduğu etnik çeşitlilik, Balkanları her ne kadar kültürel olarak özel bir coğrafya kılsa da tarihsel olarak devamlılık arz eden kronik sorunların da ana sebebinin meydana getirmektir.

Balkanlar, tarih boyunca büyük güçlerin çıkarlarının da çatıştığı bir coğrafya olmuştur. Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) liderliğindeki Atlantik grubu ile Rusya ve Çin arasındaki hegemonya mücadelesi, bu coğrafyadaki etnik gerilimlerin tırmandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Rusya Federasyonu, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve ABD'nin doğuya doğru genişleme hamlelerine özellikle Sırbistan'ın dış politikasına müdahil olarak etki etmektedir. Bu durum, Bosna-Hersek ve Kosova krizlerinde görülmüştür (Tüysüzoğlu, 2012: 85).

Bosna-Hersek, Yugoslavya'nın dağılma sürecinde büyük çapta bir iç savaş yaşamıştır. Bu savaşta, esas olarak tıpkı Yugoslavya'yı oluşturan diğer etnik unsurlar gibi Boşnakların bağımsızlık talebi ile Slobodan Milosevic'in önderlik ettiği Sırp milliyetçiliği karşı karşıya gelmiştir. Buna bir de Bosnalı Hırvatların, kendi yaşadıkları toprakları Hırvatistan'a katma girişimleri eklenmiştir. Bu nedenle Bosna'da yaşayan üç etnik unsur da birbirine girmiştir. Kısacası Boşnakların kendi ana vatanı olarak gördükleri ülkeyi; Bosnalı Sırlar ve Bosnalı Hırvatlar, kendi ana vatanları olan Sırbistan ve Hırvatistan'ın bir parçası olarak görmüşlerdir (Özkan, 2014: 70).

Çatışmaların sona ermesinin ardından Bosna Hersek'teki politik durum, harici bir zorlamayla, yani Dayton Antlaşması ile kurulmuştur. Dayton Antlaşması'nın, detaylıca düşünülmüş bir anayasa oluşturduğunu iddia etmek mümkün değildir. Zira Dayton Antlaşması'nın ilk ve asıl amacı, akan kanı durdurmak olmuştur (Tüysüzoğlu, 2016: 84). Bu antlaşma, Batılı garantör devletlerde diplomasinin kaosa karşı bir zaferi, vahşi bir savaşa karşı gerekçeleri ve zorlayıcı yönü bulunan bir müjde olarak görülmüştür. Bosna devletinin yasal varlığının ve

yaşayabilirliğinin tüm taraflarca doğrulandığı kabul edilmiştir. Savaşı bitirmiş olmanın inkâr edilemez başarısına ve Bosna topraklarındaki kitlesel katliamı durdurmuş olmasına rağmen Dayton Antlaşması, hem özü hem de uygulaması açısından bir paradokslar ihtiva etmektedir (Aolain, 1998: 958). Antlaşma kimi yönleriyle başarılı bulunmuşken yalnızca silahlı çatışmaları durdurmanın Bosna-Hersek'e huzur ve refah getirdiğini iddia etmek, oldukça güçtür.

Neorealist kuram; devletlerin silahlanmayı belli bir düzeyde tutma ihtiyaçlarını, güvenlik açıklarına mâni olmak amacıyla açıklamaktadır. Ancak devletlerin birbirlerinin ulusal güçleri veya dış politika hedefleri hakkında her zaman kesin bir değerlendirmede bulunması mümkün değildir (Tüysüzoğlu, 2012: 87). Balkan devletleri için bu durum, içinde buldukları karşılıklı güvensizlik ve çıkar çatışması ortamında daha da zordur. Bu bölgede her devlet veya uluslararası aktör, birbirlerinin politik veya askerî girişimlerini genelde endişeyle karşılamaktadır.

Kenneth Waltz (1979: 102-129), güç sisteminde dengenin önemine vurgu yapmaktadır. Diğer devletlere üstüne gelmeye çalışan bir devlete diğerlerinin cevabı, onu dengelemeye çalışmak şeklinde olacaktır. Bu denge bazen hegemon bir devletin varlığıyla, bazen de farklı güçler arasındaki denkleme kurulmaktadır. Dolayısıyla denge ya güçlüye karşı zayıfın tepkileriyle ya da güçlü olanın çekingen davranması sonucu zayıfın rahatlamasıyla kurulacaktır (Waltz, 2008: 37-39). Hâlbuki ileride detaylı olarak ele alınacağı üzere, John J. Mearsheimer, devletlerin güç maksimizasyonunu, dengenin önünde tuttuğunu iddia etmektedir.

Bu çalışmada, Sırp Cumhuriyeti'nin, bağımsızlık amacı doğrultusunda güç maksimizasyonunu güç dengesinin üzerinde tutup tutmadığı yani Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık amacı doğrultusundaki politikalarının Mearsheimer'i doğrulayıp doğrulamadığı irdelenecektir. Bu amaçla öncelikli olarak ofansif neorealizmin varsayımlarını ortaya koyan bir literatür taraması yapılmıştır. Daha sonra, Bosna-Hersek'in genel görünümü çerçevesinde Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık yolundaki politikaları ortaya konmuştur. Son olarak da ofansif neorealist varsayımların Sırp Cumhuriyeti özelinde doğrulanıp doğrulanmadığı incelenmiştir.

Araştırmanın hipotezi; Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık amaçlı politikaları nedeniyle Bosna-Hersek'in siyasal durumunun, ofansif neorealizmin argümanlarını doğruluyor olduğudur. Bununla birlikte ofansif neorealist varsayımların Bosna-Hersek özelinde doğrulanıp doğrulanmadığı her bir varsayım ayrı ayrı ele alınarak incelenmiştir. Araştırmada esas olarak nitel araştırma yöntemlerinden doküman

analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda, konu ile ilgili bilgilerin sunulduğu yazılı materyaller incelenmiştir.

Araştırma yapılırken kullanılan tüm kaynaklara kaynakçada yer verilmiş, akademik kurallara uygun olarak atıfta bulunulmuş, araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

1. OFANSİF NEOREALİZM

Genel olarak yapısalcı realizmin bir başka türü olarak gösterilen ve John J. Mearsheimer'in "The Tragedy of Great Power Politics" adlı eserinde belirlenmiş olan ofansif neorealizm; güvenlik açıklarını kapatmak için devletlerin, ulusal güçlerini, diğerlerine kıyasla maksimize etmeye çabaladıklarını belirlemektedir. Mearsheimer'a (2007: 71) göre savaşların asıl sebebi de, bu güç arayışıdır.

Ofansif neorealizmi açıklamaya başlamadan önce, şu hususu açıklığa kavuşturmak gerekir: Mearsheimer'a göre (2001: 54), ofansif realizm her ne kadar büyük güçlerin politikalarına açıklamalar getiriyor olsa da diğer devletler de güçleri nispetinde benzer şekillerde hareket eder. Bu nedenle Mearsheimer'in söz konusu çalışmasında devamlı olarak sözü edilen büyük güçlerin politika uygulama şekillerinin, diğer devletleri de kapsadığı kabul edilebilir. Bu çalışmanın asıl konusu olan Bosna-Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan devletleri ve nihayet bir entite statüsünde olsa da pek çok açıdan bağımsız devlet özellikleri gösteren ve politikalarını da bu doğrultuda yürüten Sırp Cumhuriyeti de bu kapsamın içindedir.

Uluslararası sistemdeki anarşi nedeniyle, sistem içinde bağımsız birer aktör olan devletler, kendi güvenliklerini kendileri sağlamakla yükümlüdür. Devletler; sürekli korku ve endişe içerisinde yaşadığı için, doğadaki bireyler gibi hareket etmektedir. Bireyler ve devletler arasındaki temel fark ise devletlerdeki korunma ihtiyacının, uluslararası sistemdeki anarşiden kaynaklanıyor oluşudur. Uluslararası sistemdeki anarşinin iki temel prensibi bulunmaktadır: Bunların ilki devletler arasındaki karşılıklı güvenin çok az oluşu, diğeri ise her devletin kendi güvenliğini kendi sağlama yükümlülüğünü hissediyor oluşudur. Waltz, güvenlik ihtiyacı için devletlerin belli bir gücü yeterli görmesine karşın Mearsheimer devletlerin güç konusunda doyumсу olduğunu ileri sürmektedir. Hatta bu nedenle Mearsheimer, neorealizmin asıl teorisyeni olan Waltz'u savunmacı realist olarak nitelendirmektedir (Mearsheimer, 1990: 12; Snyder, 2002: 150-151).

Uluslararası ilişkiler, devamlı bir savaş hâli olmasa da devamlı bir güvenlik mücadelesidir. Bu nedenle, devletler iş birliği yapsalar bile, bunun kalıcı olması

mümkün değildir. Güvenlik rekabeti nedeniyle iş birlikleri kısıtlı hâle gelmektedir. Devletlerin güç için rekabet etmediği bir dünya hayali, gerçekçi değildir (Mearsheimer, 1994: 9).

Yine Mearsheimer'a göre potansiyel hegemon devlet, kendi bölgesindeki rakiplerine aynı anda olmasa bile sırayla boyun eğdirmeye çalışan ve böylece kendi bölgesinde rakipsiz olmaya çalışan devlettir. Bunun için de kullanacağı en önemli enstrüman, ordusudur. Daha güçlü orduya sahip olmak ise devletler açısından, güvenlik ihtiyaçları tatmin olduğu için barışçıl olmak yerine daha da agresif olmaya yol açmaktadır. Dolayısıyla bir devletin agresif olma eğilimi, hem güç dağılımındaki pozisyonuna hem de diğer devletlerin bu devletin agresifliğini kontrol edebilme kabiliyetine bağlıdır. Zira devletler tatminci değil, maksimalisttir. Uluslararası sistemde çatışma ihtimali yaşayan devletlerin, arayabilecekleri bir acil çağrı hattı yoktur (Mearsheimer, 1990: 13; 2001: 37-45). Bu nedenle Mearsheimer, saldırgan politikaların ortaya çıkma konusunda Morgenthau'dan farklı düşündüğünü iddia etse de (2001: 53) aslında düşüncesi, klasik realistlere yakındır. Mearsheimer, Morgenthau'nın devletlerin saldırgan olma konusunda kendi iradeleri olduğu fikrine karşılık, devletlerin hayatta kalma içgüdüleriyle saldırganlaştığını öne sürmektedir.

Ofansif neorealizm teorisi beş varsayımda bulunur. Bunlardan ilki, uluslararası sistemin anarşik bir yapıya sahip olduğudur. İkinci varsayıma göre büyük güçler, doğası gereği bazı saldırgan askerî yeteneklere sahiptir ve buna göre birbirine zarar verebilirler. Üçüncü varsayım; devletlerin, diğer devletlerin niyetlerinden asla emin olamadığını savunmaktadır. Varsayımlardan dördüncüsüne göre hayatta kalmak, büyük güçlerin birincil amacıdır. Son varsayım ise büyük güçlerin rasyonel aktörler olduğudur (Elman ve Jensen, 2014: 8; Mearsheimer, 2001: 30). Mearsheimer'in öne sürdüğü bu varsayımların genel olarak diğer devletler için de geçerli olduğu kabul edilebilir.

Mearsheimer, statükocu bir devletin olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, büyük tüm güçler revizyonizme yatkındır ve bu nedenle saldırgan politikalar izlerler. Bu da devletler arasında hipotetik olmayan gerçekçi bir tehdit etkileşimi meydana getirmektedir. Yani ortaya çıkan rekabet gereksiz değildir ve bu etkileşimin bir sonucudur. Üstelik gerçekçi bir senaryoda devletlerin yaptığı güvenlik hamleleri, agresiftir. Diğer devletlerden toprak talep etmeyi dahi içeren genişleme isteği, silah tedarikine ve ittifaklara yol açmaktadır. Bölgesel genişleme, yağmacı bir karaktere sahiptir. Genişlemeye çalışan devletin nihai amacı her ne kadar "güvenlik" olsa da bu hedefe ulaşma yolundaki fiili davranışını saf

işgalcilikten ayırt etmek mümkün değildir. Bu dünyada devletlerin güvenlik ihtiyaçları çatışmaya mahkûmdur. Çünkü tüm devletlerin güvenlik ihtiyacının karşılanması mümkün değildir. Bu nedenle çok fazla güvenlik rekabeti mevcuttur (Snyder, 2002: 156).

Hegemonya yokluğunda bile devletler hem zenginliklerini hem de ordularını ve karada savaşma kabiliyetlerini maksimize etmeye çalışır. Bu nedenle devletler kaynak elde etmek için savaşa ve şantajla başvururlar. Savaşa girmeseler dahi, rakiplerini yüksek maliyetli çatışmalara sokmaya ve bundan istifade etmeye çalışırlar. Bir devletin tehdit kabiliyeti ne kadar yüksekse görece kuvveti de o kadar büyüktür (Elman ve Jensen, 2014: 9).

Mearsheimer, bunlara ek olarak hegemonları da kategorize etmiştir. Teorisi her ne kadar genel olarak büyük güçleri açıklamaya yönelik olsa da hegemon olmaya çalışan ya da hegemon olamayan devletlerin dahi, güçlerini maksimize etmeye çalıştıklarını açıklamıştır. Üstelik ona göre, saldırgan olma eğilimlerine sahip devletler, askerî kabiliyetlerini arttırmaya çalışırken bir yandan da ne kadar barışçıl amaçlara sahip olduklarını vurgulamaya çalışır. Bu durumun en iyi örneği de Nazi Almanyası ve Adolf Hitler'in politikalarıdır (Mearsheimer, 2001: 38).

Saldırgan devletler, güvenlik politikalarını yürütürken büyük devletlerin politikalarını dikkatlice hesaba katarlar. Örneğin Mearsheimer'a (2001: 38) göre Saddam Hüseyin 1990 Ağustos'unda Kuveyt'i işgal etmeye kadar verdiğinde, ABD'nin olan bitene seyirci kalacağını ummuştu. Her ne kadar bunda yanlışlığı kısa süre içerisinde ortaya çıksa da saldırgan politikalarını gerçekleştirmek için şartların elverişli olduğunu düşünmesini sağlayacak haklı nedenleri vardı. Saddam Hüseyin'in bu hatası ülkesini yıkıcı bir savaşa sürüklemiş olsa da Mearsheimer, tüm olan bitenin kendi teorisine paralel olduğunu belirtmiştir. Saddam Hüseyin'in yaptığı bu muhakeme hatasının yıkıcı sonuçları olmasında da şaşılacak bir şey yoktur.

Mearsheimer'a (2001: 45) göre, büyük güçler arasındaki geniş deniz ve okyanuslar, çatışmaların önüne geçmekte etkili olmaktadır. Balkanlar'daki coğrafi yapı ise doğal engellerin çatışmalara engel olmasını sağlamaktan oldukça uzaktır. Bu durum, tarih boyunca rakip etnik grupların iç içe yaşadığı Balkanların, yüzyıllardır bir çatışma coğrafyası hâline gelmesine neden olmuştur.

Mearsheimer (2001:47), devletler için güvenlik endişelerinin, diğer endişelerden her zaman daha üstün olduğunu öne sürmüştür. Bunların, insani yardım ya da soykırımı önleme gibi, devletlerin kendi güvenlikleri ile ilgili

olmayan operasyonlar için büyük bütçeler ayırma ya da kendi silahlı kuvvetlerini angaje etme isteği oldukça düşüktür. Buna örnek de ABD'nin o tarihe kadarki son 100 yılda asker kaybına uğradığı tek insani yardım harekâtının, 1992-1993'te Somali'de gerçekleşmiş olmasıdır. Buna karşılık, ABD'nin ve Sovyetler Birliği'nin, Soğuk Savaş süresince kendi güvenlik endişeleri için ayırdığı büyük bütçeler, bu tespitin doğruluğunu göstermektedir.

Ofansif neorealizme göre devletler; yaptıkları eylemlerin suçunu birbirlerine atmayı, diğer devletlerle denge aramaya yeğlemektedir. Çünkü devletler için aldatılma endişesi, ittifaksız kalma endişesinden daha üstündür (Snyder, 2002: 163, 166). Bu eğilimin izlerini, eski Yugoslavya devletlerinin tümünde görmek mümkündür.

Ofansif neorealizm; bunların yanında, güç dengesi mantığının dost olmayan devletleri, çıkarları uyuştuğunda birlikte hareket etmeye motive edebileceğini de açıklamaktadır. Sırbistan ve Hırvatistan'ın; Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Bosna'yı kendi aralarında bölüşme hedefi, her ne kadar bu girişim başarısız olmuş olsa da bunu göstermektedir (Mearsheimer, 2001: 53).

Mearsheimer; 2001'de yaptığı çalışmasında, gelecek 20 yıl için Avrupa ve Kuzeydoğu Asya'da artacak gerginlikler ve savaş ihtimalleri üzerinde durmuştur. Bu ihtimallerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini belirleyecek değişkenlerin de ABD Silahlı Kuvvetlerinin konuşlanma durumu ve bölgesel güç yapılarındaki değişiklikler olarak belirlemiştir (Snyder, 2002: 168). Bu değişkenlerle ilgili Mearsheimer'in detaylı analizleri (Almanya'nın ABD askerlerinin çekilmesinin ardından nükleer güç olması veya Japonya'nın Çin ve Rusya ile gerginlik yaşaması) bahse konu 20 yıl için pek de isabetli olmamıştır. Ancak 2023 yılı itibarıyla, Mearsheimer'in Avrupa ve Kuzeydoğu Asya için bulunduğu tahminlerden, gerginlik ve savaş hâllerinin, genel bir çerçevede ele alındığında, isabetli olduğunu kabul etmek gerekir.

Mearsheimer'a (1990: 21) göre, hiper-milliyetçilik, savaşın en önde gelen sebeplerinden biridir. Kötü niyetli milliyetçiliğin, kitle ordularına dayanmayı gerektiren askerî sistemler altında gelişmesi, daha olasıdır. Devlet, büyük ve daimî ordulara gereken fedakârlıklar için vatandaşlarını seferber etme amacıyla, milliyetçi çağrılar yöneltebilir. Öte yandan hiper-milliyetçilik; devletler küçük ve profesyonel ordulara veya geniş insan gücüne ihtiyaç duymayan yüksek teknolojiye askerî organizasyonlara güvenebildiği zaman, en az olasıdır. Bu nedenle nükleer silahlar; askerî doktrinini temelini kitle ordularına dayanma zorunluluğundan alıp

daha küçük ve yüksek teknolojiye sahip ordulara daha fazla güvenmeye yönelttiği için milliyetçiliğin önemini azaltmaktadır. Balkan devletlerinin politika yapıcılarının yaptıkları milliyetçilik vurgularının sebebi olarak ordularının düşük teknolojiye sahip olması ve bu nedenle insan gücüne ihtiyaç duymaları görülmelidir.

Mearsheimer'in teorisine yöneltilebilecek en önemli eleştiri, devletlerin davranışlarını incelerken uluslararası sistemin yapısına çok fazla vurgu yapıp devletlerin iç yapılarını arka planda tutmasıdır. Ofansif neorealizm; tarihi olayları bir rehber olarak kullanmakla beraber, kişisel özelliklerin ve kültürün uluslararası politikaya etkilerini göz ardı etmektedir (Shore, 2003: 353). Bununla birlikte, Mearsheimer'in ABD dış politikası ile ilgili çalışmalarında, İsrail lobisi başta olmak üzere lobiciliğin etkili olduğunun vurgulandığı görülmektedir. Bu durumun, Mearsheimer'in kendi teorisine çeliştiği söylenebilir (Üstündağ, 2020: 1011). Mearsheimer'in devletlerin iç özelliklerinden en çok vurguladığı olgu, milliyetçiliktir.

2. BOSNA-HERSEK'İN GENEL GÖRÜNÜMÜ VE SIRP CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIK AMAÇLI POLİTİKALARININ İNCELENMESİ

Ofansif neorealizmle ilgili bu temel teoriler aktarıldıktan sonra sıra, Bosna-Hersek'in anayasal düzenini ortaya koymaya ve Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık amaçlı politikalarını incelemeye gelmektedir.

Etnik gruplar arasında meydana gelen çatışmaların kökeninde, toprak ve egemenlik arasında kurulan ilişki yatmaktadır. Bu çatışmalar, etnik sınırların devletin sınırlarıyla uyuşmaması hâlinde veya bir etnik gurubun, diğer bir etnik grupla paylaşmak durumunda kaldığı toprakla arasında özellikli bir bağ kurmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde meydana gelen farklı talepler arasında rekabet meydana gelir. Bu; bireyler, etnik gruplar ve devletler arasındaki bir iktidar savaşıdır (Connor, 1994'ten akt. Özkan, 2014).

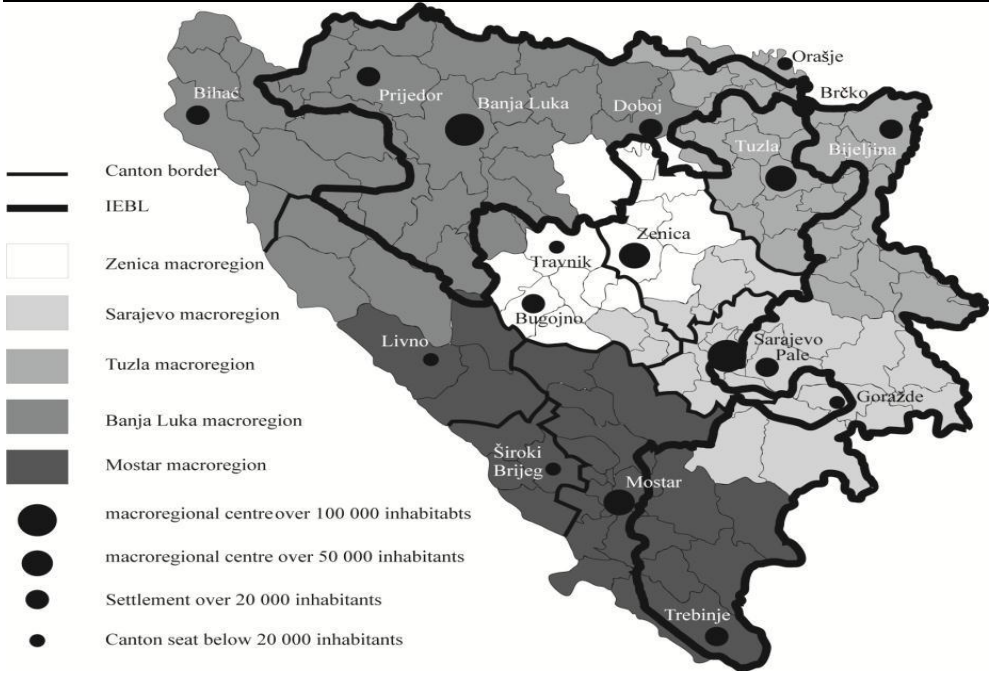
Dayton Antlaşması, Bosna-Hersek'te alt kimlik farklılıklarını yönetimsel olarak meşrulaştıran bir düzen kurulmasına neden olmuştur. Bu durum, merkezi hükümetin, ülkede mevcut bulunan federe entiteler ve kantonlar üzerinde sıradan bir hükümet gibi otorite sahibi olmasına engel olmaktadır (Tüysüzoğlu, 2016: 75). Dayton Antlaşması ile ülke, Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olarak adlandırılan iki entiteye ayrılmıştır. Ayrıca Brcko adlı bir özerk bölge oluşturularak Sırp Cumhuriyeti topraksal olarak ikiye bölünmüştür. Genel olarak Boşnakların veya Bosnalı Hırvatların çoğunlukta olduğu yerler Bosna-Hersek

Federasyonu'nun içinde, Bosnalı Sırp'ların çoğunlukta olduğu bölgeler ise Sırp Cumhuriyeti'nin içerisinde.

Ülkedeki yönetsel yetkiler, merkezi hükümet ve entiteler arasında bölüştürülmüştür. Bosna-Hersek Federasyonu, kantonlara ayrılmış durumdadır. Kantonlar mümkün olduğunca Boşnakların veya Bosnalı Hırvatların çoğunlukta olması durumuna göre belirlenmiştir. Sırp Cumhuriyeti'nin idari yapısı ise Bosna-Hersek Federasyonu'na kıyasla daha merkeziyetçidir. Zira kanton yapılanması, bu entitede mevcut değildir.

Ülkenin sınırlarının merkezi hükümetin kontrolünde olduğunu söylemek mümkün değildir. Ülkenin Sırbistan ile olan sınırları Bosnalı Sırp'ların, yani Sırp Cumhuriyeti'nin; Hırvatistan ile olan sınırları ise Bosnalı Hırvatların, yani Bosna-Hersek Federasyonu'nun Hırvat çoğunluklu kantonlarının kontrolü altındadır (Özkan, 2014: 65). Bu durum, merkezi hükümeti, sınırların denetimi gibi son derece önemli bir güçten mahrum kılmaktadır.

Etno-federal yapı, ülkedeki merkezî hükümeti görünmez kılmakta ve ülkedeki bürokratik yapıyı çok karmaşık hâle getirmektedir. Alt kimliklerin özerkliklerini toplumsal ve siyasal olarak korumayı hedefleyen bu etno-federal yapının, modern devlet tanımına uymadığı açıktır (Tüysüzoğlu, 2016: 85). Dayton Antlaşması, dünyadaki başka kriz bölgelerinde (Kıbrıs, Filistin vb.) denenmiş ve uzun vadede bir çözüm üretmekten uzak olan, "böl ve yönet" ilkesine dayalı bir antlaşmadır (Özkan, 2014: 76). Her ne kadar bu ilkenin uzun vadede çözüm üretebileceğini savunan ve Bosna-Hersek'in Brcko özerk bölgesini de örnek gösteren çalışmalar mevcutsa da (Güç, 2020: 214), Bosna-Hersek için Dayton Antlaşması'nın uzun vadeli bir çözüm üreteceği fikri, son derece şüphelidir.

Harita-1. Bosna-Hersek'in İdari Yapılanması (Remenyi, 2012, s. 134).

Ülkenin ekonomik gücü, oldukça zayıftır. Devlet organları modern bir devletteki gibi etkin değildir. Yolsuzluk ve rüşvet, son derece yaygındır. Ülke vatandaşlarının çoğu, milliyetçi tanımlamaları, kendileri ve çocukları için daha iyi bir gelecek ve yaşama arzusundan daha fazla vurgulamaktadır. Ülkede, etnik kökenler arası iş birliği bir kenara dursun, işleyen bir demokrasi ortamının varlığı bile şüphelidir (Buxbaum, 2014: 169). Gençler başta olmak üzere, ülkenin geleceğine dair ümidini yitiren insanlar, ülkeden hızla göç etmektedir (Tüysüzoğlu, 2016: 76).

Ülkedeki para politikalarını belirleyecek olan Merkez Bankası guvernörü, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından atanmaktadır. Bu durum, ülkedeki ekonomik durumun sorumlusunun yalnızca iç aktörler olmadığına dair bir somut bir örnek teşkil etmektedir (Savran, 2001: 94).

Eski Sırp Cumhuriyeti Başkanı ve Bağımsız Sosyal Demokratlar İttifakı Başkanı Milorad Dodik, (Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeliğinin bitmesinden sonra 2022'de tekrar Sırp Cumhuriyeti Başkanı olarak seçilmiştir.) iç savaş bittiğinden beri bağımsızlık hedefini defalarca dile getirmiştir. Bosna'daki ortak devlete karşı yürüttüğü milliyetçi ayaklanmaları kışkırtan propagandalarına

rağmen defalarca Sırp Cumhuriyeti'nde başkan veya Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı Konseyinin Sırp üyesi olarak seçilmiştir. Sırp Cumhuriyeti'ndeki Sırp yurttaşları, düşük standartlı yaşamları için acil iyileştirmelere ihtiyaç duyduklarında bile, ülkedeki her türlü ilerlemeyi sabote etmiş ve engellemiştir. Dodik ve hükümeti, Dayton Antlaşması'nın kırmızı çizgilerini defalarca aşmış ve "uluslararası toplumun" Bosna-Hersek'e dayattığı kuralları çiğnemiştir.

Yüksek Temsilcilik Ofisi, 1995 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) tarafından oluşturulmuş ve elli devletten oluşan Barış Uygulama Konseyine rapor vermekle görevli bir makamdır. Yüksek Temsilci, devlet düzeni işleyen bir Bosna-Hersek'i ve hedeflenen kurallara uyulmasını denetlemektedir. Politikacıları görevden alma ve yasa çıkarma yetkisine sahiptir. Birleşmiş Milletler Yüksek Temsilcilerinin uyguladıkları yaptırımlara rağmen bunların Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık doğrultusundaki politikalarını pek de etkilemediği ortadadır (Buxbaum, 2014: 169). Boşnaklar, aidiyet hissettikleri Bosna-Hersek devletinin merkezî hükümetini güçlendiren bir yapı olarak gördükleri Yüksek Temsilcilik makamını desteklerken ayrılıkçı eğilimlere sahip Bosnalı Hırvatlar ve Bosnalı Sırp, bu yapının ortadan kaldırılmasını istemektedir (Tüysüzöğlü, 2016: 86).

Şubat 2008'de Kosova'nın bağımsızlık ilanı sonrası Dodik; bu gelişmeyi, Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ile ilişkilendirmeye başlamıştır. Daha sonra ise bu görüşlerini dile getirmeyi ertelemiş, bunun yerine politikasının merkezine Yüksek Temsilcilik Ofisi'nin meşruiyetini sorgulamayı koymuştur. Dodik'in politikalarının diğer bir özelliği de kendisini vazgeçilmez bir konumda görmesidir. Bunda haklılık payı da vardır: Sırp Cumhuriyeti'nde Dodik'ten daha az radikal bir politik lider mevcut değildir (Türkeş, Rüma, Akşit ve Açar, 2012: 38-46).

Dodik, söylemlerini Sırp Cumhuriyeti'nin er ya da geç bağımsızlığa ulaşacağını iddia edecek kadar ileri götürmektedir. Bu ofansif duruşuna rağmen, 2 Ekim 2022 tarihinde Bosna-Hersek'te gerçekleştirilen seçimlerde Sırp Cumhuriyeti'nin başkanlığına seçilmiş ve Sırp Cumhuriyeti'nin siyasetinin belirleyicisi konumundaki lider olduğunu tekrar ispatlamıştır. Bu durum, Dodik'in bağımsızlık söylemlerinin Bosnalı Sırp tarafından onaylandığını da ortaya koymaktadır.

Sırp, bir millet olarak Yugoslavya'nın dağılmasıyla sarsılmış ve savaş nedeniyle radikalleşmiştir. Bu nedenle Sırp ellerindeki siyasi birimleri korumaya ve kollamaya kararlıdır. Bosnalı Sırp da bu hisse paralel olarak Sırp

Cumhuriyeti'ni kan dökerek kurduklarının farkındadır. Ayrıca, kendilerini Hırvatistan ve Kosova'daki Sırp topluluklarına göre ayrıcalıklı hissetmektedir. Ellerindeki entite, onlar için hayatta kalmanın ve güvenliğin teminatıdır. Sırlar bu nedenle merkezîyetçi bir Bosna-Hersek istememektedir (Özkan, 2014: 79).

Sırp Cumhuriyeti, bölgedeki Bosnalı Sırp nüfusunun neredeyse tamamını barındırmanın avantajını kullanarak kendi başına bir yapı gibi davranmaktadır. Bölgede milliyetçi popülizm son derece etkili bir konumda olup siyasetçilerin politikalarına da yansımakta, Sırbistan'la birleşme hayali devamlı olarak dile getirilmektedir. Bu durumun oluşmasında, Sırbistan'ın Avrupa Birliği (AB) ile üyelik müzakereleri sürdürüyor olmasının Bosnalı Sırlarda yarattığı motivasyonun da etkisi bulunmaktadır. Sırbistan'ın ise bu müzakerelerin zarar görmemesi için şimdilik Sırp Cumhuriyeti'nden gelen taleplere sessiz kaldığı söylenebilir. Bunlara ek olarak Rusya Federasyonu'nun zaman zaman Sırp Cumhuriyeti'ni destekliyor oluşu da entitenin politikaları açısından, kayda değer bir durumdur (Adaş ve Konuralp, 2020: 113).

Bosna-Hersek'in bütünlüğünün birincil ve en büyük rakibi Sırp Cumhuriyeti'nin seçkinleridir. Sırp Cumhuriyeti'nin varlık sebebi, Bosnalı Sırlar için mümkün olan en yüksek seviyede kendi kaderini tayin hakkı ve ayrımcılık tesis etmektir. Bu durum, silahlı çatışma içinde doğan ve etnokratik özelliğe sahip bir rejimin varlığı anlamına gelmektedir (Remenyi, 2012: 138).

Üstelik Bosnalı Sırlar, Banja Luka şehrini; Bosnalı Hırvatlar ise Mostar şehrini merkez alarak, kendi çekirdek alanlarını oluşturmaya çabalamaktadırlar (Remenyi, 2012: 136). Bosnalı Hırvatların, Mostar şehrini Boşnaklarla paylaştıkları göz önüne alındığında Banja Luka şehri, devletin asıl başkenti olan Sarajevo'nun yanında âdeta ikinci bir başkent gibi gözükmektedir. Banja Luka'ya giden bir kimsenin, kendini Bosna-Hersek'ten ayrılıp farklı bir ülkeye geçmiş gibi hissetmemesi mümkün değildir.

Sırların millet olma olgusu ve Ortodoks Kilisesi; Bosnalı Sırları, Bosna Hersek'teki Sırp olmayanlardan ayırma işlevi görmektedir. Sırlara göre bağımsız bir Sırp Cumhuriyeti, Bosnalı Sırların asıl ülkeleri olan Sırbistan'a dâhil olmalarını sağlayacaktır (Remenyi, 2012: 138). Bu bakımdan din ve milliyetçilik, Bosnalı Sırlar için son derece önemli ve kutsal iki olgudur.

Sırp Cumhuriyeti günü kutlamaları, Dodik için önemli bir propaganda malzemesidir. 2016 yılında Sırp Cumhuriyeti gününün resmî tatil ilan edilmesi için bir referandum gerçekleştirilmiş ve bu teklif, halk tarafından kabul edilmiştir. 2018

yılında gerçekleştirilen Sırp Cumhuriyeti günü törenlerinde aşırı sağcı Sırp grupların Banja Luka'da tam teçhizatlı olarak yürüyüşlere katıldığı görülmüştür (Björkdahl, 2018: 40).

2022 yılı içerisinde Anayasa Mahkemesi kararıyla yasaklanmış olmasına rağmen Sırp Cumhuriyeti günü kutlaması yapılması ve Sırp Cumhuriyeti polis gücünün uzun namlulu silahlarla gerçekleştirdiği yürüyüş, gündemi uzun bir süre meşgul etmiştir (<https://www.aa.com.tr>). Mevcut mahkeme kararlarına rağmen Sırp Cumhuriyeti'ndeki bu yürüyüşlerin devam edeceği değerlendirilmektedir.

Sırp Cumhuriyeti, kendi polis teşkilatını korumak ve güçlendirmekle de kalmamıştır. Sırp Cumhuriyeti'nin kendi mahkemelerine, gümrük ve posta servisi ile eğitim müfredatına da sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. Entitenin eğitim dili Sırpçadır. Dahası, Sırp Cumhuriyeti'nin Brüksel, Moskova, Belgrad, Stuttgart, Kudüs, Selanik, Washington ve Viyana'da dış temsilcilikleri mevcuttur. Tüm bunların uluslararası mevcudiyet, dış tanınma ve meşruiyet inşa etmek amaçlarıyla yapıldığı değerlendirilmektedir (Björkdahl, 2018: 40).

3. SIRP CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIK AMAÇLI POLİTİKALARININ OFANSİF NEOREALİST VARSAYIMLAR ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ

Ofansif neorealizmin beş temel varsayımı, birinci bölümde açıklanmıştı. Bosna-Hersek'in genel görünümü ve Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık amaçlı politikaları genel hatlarıyla açıklandıktan sonra sıra ofansif neorealizmin temel varsayımları başta olmak üzere Mearsheimer'in teorilerinin Sırp Cumhuriyeti özelinde ele alınmasına gelmektedir.

Bosna-Hersek, ayrışmakla kalmayıp devletin meşruluğu, sınırlar ve kurumlar gibi en temel konularda bile kutuplaşmış bir ülkedir. Sınırlar ve ulusal birliğin niteliği ile ilgili mevcut kutuplaşma, siyasetin sürdürülebilir olması ve demokrasinin işlemesi için asgari koşulların oluşmasına engel olmaktadır (Özkan, 2014: 64). Ülkedeki bu koşullar, Mearsheimer'in belirlediği şekilde Sırp Cumhuriyeti'nin, Bosna-Hersek içindeki güç dengesinde kendisini avantajlı bir konumda görmesine neden olmaktadır. Yönetim şeklinin Bosna-Hersek Federasyonu'na göre daha merkezîyetçi olması da bunda önemli bir etkidir. Sırp Cumhuriyeti'nin yöneticileri, sıklıkla “Ya Bosna Dayton'a dönecek ya da biz bağımsızlığa.” ifadesini kullanmaktadırlar (Dümmel, 2015: 49). Bu ifadede vurgulanmak istenen, Dayton Antlaşması'ndan duyulan memnuniyet değil, Sırp

Cumhuriyeti'nin her fırsatta ön plana çıkardığı ayrılıkçı fikirleridir. Bu olgular, Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ile ilgili ofansifliğini göstermektedir.

Ülkenin idari yapılanması da Sırp Cumhuriyeti'nin işini kolaylaştırmaktadır. Ülkenin bürokratik yapısı son derece karmaşıktır. Vatandaşlar, kimi zaman basit bir dilekçeyi bile hangi kuruma vereceklerini bilememektedirler. Mevcut 2 entite, özerk bir idari bölge, Bosna-Hersek Federasyonu içindeki 10 kanton ve sayısız belediye, âdeta kendi başına yürümeyi öğrenmeye çalışan genç bir ülkenin ayağına bağlanmış taşlar gibidir (Dümmel, 2015: 54). Dayton Antlaşması ile oluşturulmak istenen hiyerarşik düzen, ne yazık ki neredeyse kaotik bir yapı meydana getirmiştir.

Sırp Cumhuriyeti'nin silahlı güç kapasitesini nasıl arttırmaya çalıştığını objektif olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü ülkelerin askerî harcamalarını gösteren veri tabanlarının hiçbirinde, Sırp Cumhuriyeti'ndeki askerî birliklerin gücü (anayasal olarak Bosna-Hersek Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı olduğu için), ayrı bir şekilde gösterilmemektedir. Bu nedenle Sırp'ların askerî kapasitelerini artırma çabasının bir göstergesi olarak, Sırbistan'ın askerî harcamalarını ele almak gerekir. Zira Sırbistan'ın askerî kapasitesinin artışının, Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ümidini de arttıracığı değerlendirilmektedir. SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) tarafından oluşturulan veri tabanına göre Sırbistan, 2015 yılından beri askerî harcamalarını devamlı olarak arttırmaktadır. Öyle ki, 2015 yılında yaklaşık 500 milyon dolar olan Sırbistan'ın askerî harcamaları, devamlı olarak artarak 2021 yılında neredeyse 1,5 milyar dolar seviyelerine yaklaşmıştır. Bosna-Hersek'in askerî harcamalarında ise kayda değer bir artış gözükmemektedir (<https://www.sipri.org>). Bununla birlikte, Sırp Cumhuriyeti içindeki Sırp ve Bosna-Hersek Federasyonu içinde bulunan Boşnak ve Hırvat birlikleri, etnik yapılarına göre ayrı ayrı kışlalarda konuşlanmış durumdadırlar. Hatta bu birlikler, birliğin etnik unsurunun nüfus çoğunluğunu elde tuttuğu şehirlerde konuşlanmış durumdadır. Böylesi bir ordudan elde edilen verilerin doğruluğunun şüpheli olduğu değerlendirilmektedir.

Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık yolunda elindeki en önemli gücü, merkezî hükümetten bağımsız bir orduya sahip olamadığı için, elindeki yegâne “sert güç” olan polis gücüdür. Bu bağımsız polis teşkilatı, Sırp Cumhuriyeti için vazgeçilmez öneme haizdir (Fawn ve Richmond, 2009: 216).

Sırp Cumhuriyeti'nin polis gücü, personel sayısı bakımından Bosna-Hersek'in toplam polis gücü ile kıyaslandığında, nüfus oranı ile uyumlu görünmektedir. 2017 yılındaki rakamlara göre, Sırp Cumhuriyeti'ndeki polis sayısı 5.236'dır ve bu sayı,

bütün Bosna-Hersek'teki polis miktarının yüzde 38,3'ünü oluşturmaktadır. Polis gücünün yüzde 56,2'si Bosna-Hersek Federasyonu bölgesinde, yüzde 2'si Brcko'da, yüzde 3,6'sı ise, direkt olarak merkezî hükümete bağlı olarak görev yapmaktadır (Datzer, Ivkovic, Mujanovic ve Morgan, 2019: 205).

Bununla birlikte, Sırp Cumhuriyeti polisine yapılan silah alımları dikkat çekmektedir. 2018 yılında yapılan 2.500 otomatik silah alımı sonrasında, BM Yüksek Temsilcisi Valentin Inzko, ülkesi Avusturya'da polisin elinde bu tür silahlardan toplam 400 adet bulunduğunu belirterek endişesini dile getirmiştir. Üstelik bölgede Rus paralı askerlerinin paramiliter gruplarla gerçekleştirdiği faaliyetler de korku yaratmaktadır (Sweeney, 2018: 13).

Elindeki silahlı gücü korumak ve yüceltmek için Sırp Cumhuriyeti'nin, Bosna-Hersek kanunlarını çiğnemekten çekinmediği, Sırp Cumhuriyeti günü kutlamalarında da görülmüştür. Bu durum, Sırp Cumhuriyeti'nin güç maksimizasyonunu, güç dengesinin üzerinde tuttuğuna işaret eden bir örnektir. Bu gücün elde tutulması için gösterilen çaba, Mearsheimer'ın saldırgan ülkelerin ordularına verdiği en üst düzeyde önem vermesi fikriyle paralellik göstermektedir.

Bosna-Hersek genelinde etnik unsurlar arasında karşılıklı bir güvensizlik hissini varlığı hissedilmektedir. Ancak bu güvensizlik hissini pompalayan unsurun, esas olarak yöneticiler olduğu değerlendirilmektedir. Belgrad ve Banja Luka Üniversitelerinde gerçekleştirilen bir araştırmada, büyük çoğunluğu Bosnalı Sırp olan öğrencilerin, Boşnaklardan dolayı korku, öfke ve tehdit hissettiklerini ancak bu hislerin, Sırbistan'da yaşayan Sırpların, Kosovalı Arnavutlardan dolayı hissettiklerine kıyasla daha az olduğunu göstermiştir (Spanovic, Lickel, Denson ve Petrovic, 2010: 729-733).

Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayanların yüzde 66'sı (bu oran diğer etnik unsurlara göre düşük olsa da), Bosna-Hersek vatandaşı olmaktan gurur duyduğunu açıklamıştır. Bu oran, Sırp Cumhuriyeti yönetiminin Dayton'dan beri devamlı olarak bağımsızlık mesajları veriyor olması göz önünde bulundurulduğunda, oldukça anlamlıdır (Ruge, 2020: 7). O hâlde, Bosna-Hersek'teki güvensizlik, esas olarak entiteler ve yöneticiler arasındadır. Bununla birlikte, Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan insanların sahip olduğu bu fikrin, Sırp Cumhuriyeti gibi pek çok konuda otonom hakları olan bir entiteye sahip olmalarıyla ilintili olduğu değerlendirilmektedir.

Zira Sırp Cumhuriyeti, devlet özelliği gösteren idari yapılar içerisinde dış uluslararası aktörlere karşı en katı ve anlaşmaya en yatkın olmayan devlet

yapılarından biri olarak görülmektedir (Florea, 2017: 363). Bu durumun iyi bir örneği, entitenin henüz kuruluş aşamasında görülmüştür. Sırp tarafı, Dayton sürecinde gerçekleşen ateşkes görüşmelerinde, Sırp nüfuslu bölgeye Sırp Cumhuriyeti adının verilmesinde son derece ısrarcı olmuştur. Boşnak tarafının lideri İzzetbegoviç, bu ismi kabul etmek istememiş ancak Amerikalıların başka bir orta yol bulamaması nedeniyle bu isim üzerinde karar kılınmıştır. Bosnalı Sırp'ların "Cumhuriyet" ismini taşıyan bir idari yapıya sahip olmaları, Dayton Antlaşması'nın mimarı olarak görülen Amerikalı diplomat Richard Holbrooke (1999: 631) tarafından da Dayton sürecinde, Sırlara verilen en büyük tavizlerden biri olarak görülmüştür. Bu olgular, Bosnalı Sırp'ların ellerinde kendilerine ait idari bir yapıya sahip olmak ve varlıklarını koruyabilmek için ne kadar ısrarcı olduklarını göstermektedir.

Farklı etnik unsurların birden farklı bölgelerde ve birbirlerine anklavlar ve eksklavlar yaratacak şekilde yaşıyor olması; bu durum her ne kadar Dayton Antlaşması ile kısmen giderilmiş olsa da hâlen çatışmaya son derece müsait bir ortam meydana getirmektedir. Bosna Savaşı; genel olarak, Sırp, Hırvat ve Boşnakların kendi halklarının çoğunlukta olduğu yerleri elinde tutma ve bu bölgedeki diğer etnik unsurların anklavlarını ortadan kaldırma çabası şeklinde cereyan etmiştir. Bu durum da Mearsheimer'in (2011: 45-46) nüfusun askerî kapasiteler üzerindeki gücünün etkisi üzerindeki vurgusuyla paralellik göstermektedir. Çatışmaların olduğu yerlerde, nüfus çoğunluğunu elinde tutan taraf, genel olarak askerî üstünlüğünü diğer taraflara kabul ettirebilmiştir. Ayrıca bütün taraflar, birincil amaçlarının "hayatta kalmak" olduğunu göstermiştir.

Mearsheimer'in teorilerinden, Bosnalı Sırp yöneticiler tarafından en bariz şekilde yanlışlananı, devletlerin rasyonel davranma eğilimidir. Dayton görüşmeleri sırasında Bosnalı Sırp liderler Radovan Karadžić ve Ratko Mladić, Sırbistan Devlet Başkanı Slobadan Miloseviç'ten bile daha aşırı bir tutum takınmışlar ve uzlaşmayı son ana kadar reddetmişlerdir (O'Brochta, 2015: 34, 35). Mevcut Bosnalı Sırp lider Dodik, elbette ki savaş suçlusuz olarak hüküm giyen Karadžić ve Mladić kadar gözü kara değildir. Ancak Batı tarafından Karadžić ve Mladić sonrası dönem için Sırp Cumhuriyeti'ne liderlik etmesi ve rasyonel olması beklenen Dodik; yıllar geçtikçe radikalleşmiş, milliyetçi ve popülist politikalar benimsemiştir. Rusya yanlısı ve irredantist politikalarını yürütebileceği bir siyasi ortam meydana getirmek için çaba sarf etmiştir. Bütün anayasal düzeni altüst edeceğini bildiği halde Bosna-Hersek Federasyonu sınırlarında kalmak şartıyla, Bosnalı Hırvatların ayrı bir entite sahibi olmasını bile desteklemiştir. (Hasić, 2020:

20-24). Şu hâlde, Sırp Cumhuriyeti'nin rasyonel bir uluslararası aktör olarak düşünmenin doğru olmayacağı değerlendirilmektedir.

Bosna Savaşı süresince çıkarları çatışan Bosnalı Sırplarla Bosnalı Hırvatların ortaklaşa paylaştıkları fikir, Boşnakların "köktendinci" olduğuydu (Özkan, 2014: 73). Müzakere sürecinde de bu bakış açısının etkisi görülmüştür. Görüşmelerin bir bölümünde Sırp ve Hırvat tarafları, Boşnakları devreden çıkararak anlaşmaya kalkmışlardır. Bu girişim, Holbrooke (1999: 300) tarafından reddedilmiştir. Bahsedilen olgular, Mearsheimer'ın, dost olmayan devletlerin çıkarları örtüşünce ortak hareket etme güdüsü oluşturduklarına dair fikrini doğrulamaktadır. Şu anki durumda da hem Bosnalı Sırp lar hem de Bosnalı Hırvatlar, merkezî bir Bosna-Hersek devletinin güçlenmesine karşı ellerinden geleni yapmaktadırlar.

Etnik milliyetçilik ve dinsel farklılıklar vurgulanmaya devam ettiği sürece, Balkanlar'da ve özellikle Bosna-Hersek'te çatışmanın, iş birliğine üstün geleceği kabul edilmelidir. Bölgedeki iş birliği girişimleri, kâr amaçlı ve kısa vadeli anlaşmalardan ibaret kalmaktadır. Balkan ülkelerinin yeterli demokratik gelişmişlik ve siyasal çoğulculuk seviyesinde olmamaları, alt kimliklerin üst kimliklere baskın gelmesi ve bölge genelinde azınlıklara (Kosovalı Sırp lar, Sancaklı Boşnaklar vb.) karşı gösterilen olumsuz yaklaşım, bölgenin genel itibarıyla ofansif neorealizmin etkisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Ülkenin geleceğine dair en yaygın öneri, ülkenin etnik temelli olarak bölünmesidir (Özkan, 2014: 65; Tüysüzöğlü, 2012: 91).

Bu bölünme, ancak Sırp Cumhuriyeti'nin Bosna-Hersek'ten ayrılması girişimiyle olabilecektir. Bu ayrılmanın kolayca gerçekleşeceğini düşünmek de pek olası değildir. Örneğin Srebrenitsa, Sırp Cumhuriyeti'nin içinde kaldığı için binlerce soydaşlarının soykırımı uğradığı bir yeri Sırp larla terk etmek, Boşnaklar için kolayca kabul edilebilecek bir durum değildir (Buxbaum, 2014: 170). Üstelik Bosna-Hersek Federasyonu'nun içindeki Bosnalı Hırvatlar, ülkenin parçalanması gündeme gelir ise savaş zamanındaki irredantist eylemleri hatırlandığında, parçalanan ülkeden kendilerine pay almak için barışçı olmaktan uzaklaşabileceklerdir.

Bosna Savaşı'nın en önemli sebeplerinden olan Sırp milliyetçiliği, Bosna-Hersek devletinin içerisinde anayasal bir entite statüsüne sahip olan Sırp Cumhuriyeti adıyla yaşamaktadır. Sırbistan'ın ve Sırp Cumhuriyeti'nin elinde nükleer silah bulunmadığına göre ve yakın gelecek için bu ihtimalin gerçekçi görünmediği hesaba katıldığında her ikisinin de, gerekli askerî gücü elinde

bulundurmamak ve halklarını motive edebilmek için milliyetçiliği vurgulamaya devam edeceği değerlendirilmektedir. AB'ye aday ülke statüsüne sahip olan Sırbistan için dış politika dengesi her ne kadar bunu frenleyici bir etken olsa da bağımlılık hissetmedikleri bir devletin vatandaşları konumunda olan Bosnalı Sırplar için milliyetçilik çok daha ön plandadır. Bu durum da Mearsheimer'in fikirlerine göre, çatışmayı arttırıcı bir unsurdur.

Üstelik Bosna-Hersek'te Boşnak, Sırp veya Hırvat etnik milliyetçiliğini ön planda tutan siyasi partilerin güç kaybettiği dönemlerde bile etnik sorunların ortadan kalkmadığı anlaşılmaktadır. Her üç etnik unsur için de ortak gözükten his, mevcut durumun bu şekilde devam edemeyeceğidir (Buxbaum, 2014: 167).

SONUÇ

Ofansif neorealizmin beş ana varsayımı, önceki bölümde bahsedilen olgular dâhilinde ele alındığında ilk olarak uluslararası sistemde var olduğu iddia edilen anarşinin, Bosna-Hersek'in karmaşık idari yapılanması ve bundan istifade eden Sırp Cumhuriyeti'nin yarattığı kaos göz önünde bulundurulduğunda doğrulandığı değerlendirilmektedir. Üstelik Boşnaklar başta olmak üzere Bosnalılar, iç savaşa çok geç müdahale edilmiş olması ve binlerce insanın bu gecikme nedeniyle hayatını kaybetmiş olması nedeniyle, uluslararası organizasyonlara karşı derin bir güvensizlik hissetmektedirler.

İkinci varsayım olan devletlerin güç maksimizasyona ve saldırgan eğilimlere sahip olması, Sırp Cumhuriyeti'nin polis gücü olgusu nedeniyle doğrulanmaktadır. Sırp Cumhuriyeti, anayasal olarak Bosna-Hersek'ten ayrı bir askerî güce sahip olmamasına rağmen Bosna-Hersek ordusunun Sırp kışlaları, tamamen Sırp Cumhuriyeti'nin sınırları dâhilindedir.

Ofansif neorealizmin üçüncü varsayımı, devletlerin birbirlerinin niyetlerinden emin olamayacağıdır. Bu varsayım, Bosna'daki üç etnik unsurun da birbirlerine karşı duyduğu güvensizlik ve bu güvensizliğin asıl nedeninin yöneticilerin politikaları olması nedeniyle doğrulanmaktadır. Ülkenin geri kalanına güvensizliğin en yüksek olduğu yer ise bekleneceği üzere Sırp Cumhuriyeti'dir.

Mearsheimer'in varsayımlarından Sırp Cumhuriyeti özelinde en kolay doğrulanabilecek olan, devletlerin hayatta kalma içgüdüsüyle hareket ediyor olmalarıdır. Sırp Cumhuriyeti, Sırpların, iç savaş süresince hem kanlarını akıtarak hem de savaş suçları işleyerek kontrollerinde tuttukları ve diğer etnik unsurlardan büyük ölçüde arındırdıkları topraklardan meydana gelen bir entitedir. Sırp

Cumhuriyeti için bir entite olarak hayatta kalmak da yeterli değildir. Bu nedenle, giderek ofansifliği artan bir şekilde bağımsızlık amaçlı politikalar izlenmektedir.

Ofansif neorealist varsayımlardan, Sırp Cumhuriyeti'nin politikaları ele alındığında yanlışlanabilecek olan devletlerin rasyonel aktörler olduğu varsayımdır. Sırp Cumhuriyeti'nin kuruluştaki politika yapıcıları, savaş suçlarından hüküm giymiş kimselerdir. Mevcut lider Dodik ise kendi seleflerinden daha ılımlı politikalar izlemeyeceğini kısa sürede göstermiştir. Dodik'in devamlı olarak BM Yüksek Temsilcisi'ni hedef alması, Sırp Cumhuriyeti'nin uluslararası kamuoyunun tepkilerini pek de ciddiye almadığını göstermektedir.

Bosna-Hersek'in geleceği ile ilgili iki sorunsal mevcuttur. Bunlardan ilki, Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık çabası içinde olup olmadığı; diğeri ise bu çabanın varlığına uluslararası aktörlerin nasıl karşılık vereceğidir. İlk sorunsal genel olarak yukarıdaki bölümde incelenmiş olup Sırp Cumhuriyeti'nin bir bağımsızlık çabası içerisinde olduğu ve bu yöndeki politikaların ofansif neorealist varsayımları çoğunlukla doğruladığı sonucuna ulaşılmıştır. Zira Bosna-Hersek içerisindeki etnik unsurlar, birbirlerine karşı güvensizliklerini korumaktadırlar. Ülke içerisindeki politik düzensizlik ve anarşik bürokrasi, Sırp Cumhuriyeti'ni merkezî hükümetin boşluklarını doldurmaya yöneltmektedir.

Uluslararası aktörlerin Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık yolundaki eylemlerinin silahlı hâle gelmesi hâlinde nasıl bir karşılık vereceği ise bir soru işaretidir. Yugoslavya İç Savaşı, ABD ve NATO müttefiklerinin silahlı güç kullanma seviyesinde dâhil oldukları bir tarihsel olaydır. Bosna-Hersek'te tarihin tekrür etmesi hâlinde de Batılı güçlerin bölgedeki olası çatışmalara müdahil olacağı değerlendirilmektedir. Ancak bu müdahilliğin ne kadar kararlı olacağını kestirmek güçtür.

Zira BMGK'nın Srebrenitsa Soykırımı'na âdeta seyirci kalması ve binlerce Boşnak'ın Bosnalı Sırp güçlerince öldürülmesi, Mearsheimer'ın, hegemon devletlerin kendi güvenlikleri ile ilgili olmayan çatışmalara dâhil olma ve bu yolda büyük bütçeler ayırma konusundaki gönülsüzlüğü ile ilgili fikrini doğrulayan bir örnektir. Aynı zamanda büyük güçlerin, Bosna-Hersek'teki barışı korumaya ne kadar kararlı olabileceklerine dair de üzücü bir hatıradır.

Bununla birlikte 2022 yılında, Rusya'nın Ukrayna'daki askerî operasyonlarının başlamasının hemen ardından ülkede uluslararası askerî birliklerin konuşlanmaya başlamasından sonra ilk defa olmak üzere ülkede Avrupa Birliği'ne bağlı olarak görev yapan AB Gücü (EUFOR) birliklerinin personel mevcudu arttırılmıştır. Daha

önce EUFOR'a katılımını sonlandıran Almanya, Alman BM Yüksek Temsilcisi'nin sürekli olarak Dodik ile polemiklere girdiği bir dönemde (<https://www.balkannews.com.tr>) bu kuruluşa tekrar dâhil olma kararı almış ve Bosna-Hersek'e asker göndermiştir. Bu birlik, NATO'nun Bosna-Hersek'teki karargâhı olan NATO Sarajevo Karargâhı (NHQ Sarajevo) ile yakın koordineli bir şekilde çalışmaktadır. EUFOR birliklerinin bir kısmı, Sırp Cumhuriyeti'nin içerisinde devamlı olarak irtibat ve gözlem faaliyetlerinde bulunmaktadır (<https://www.euforbih.org>). EUFOR'un artan varlığının, Mearsheimer'in belirttiği şekilde, Sırp milliyetçiliğini de tetikleyerek Sırp Cumhuriyeti'nin kendi güvenliğini kendi sağlama güdüsünü tetikleyebileceği değerlendirilmektedir. Ülkedeki askerî durum, Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık teşebbüsü durumunda hızla düşük yoğunluklu çatışmalara dönüşmeye müsaittir.

Mearsheimer, devletlerin saldırgan politikalarına karşı büyük devletlerin ne tepki göstereceğini dikkatlice hesapladığını iddia etmektedir. Sırp Cumhuriyeti'nin izlediği politikalarda, Sırbistan ve Rusya'nın etkili olduğu bilinmektedir. Ancak AB ile tam üyelik müzakerelerinde olan Sırbistan'ın, Sırp Cumhuriyeti için üyelik sürecini tehlikeye atıp atamayacağını kestirmek güçtür. Üstelik mevcut gelişmeler, Sırbistan'ın Kosova'nın kuzeyindeki Sırp nüfus yoğunluklu bölgeler için daha aktif bir dış politika göstermeye meyilli olduğunu göstermektedir. Yani Sırbistan için devlet olarak tanımadığı Kosova ile yaşadığı sorunlar, Sırp Cumhuriyeti'nin Bosna-Hersek içindeki statüsünden daha öncelikli görünmektedir.

Ukrayna'ya karşı uzun süreli ve yakın gelecekte bitmeyecek gibi gözükken bir askerî harekâta girişmiş olan Rusya'nın, Sırp Cumhuriyeti ile aktif bir dış politika izlediğini söylemek şimdilik güçtür. Sırp Cumhuriyeti ve Rusya arasındaki ilişkilerin, genel olarak ekonomik iş birliği temelinde ilerlediği görülmektedir. O hâlde Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık söylemlerinin eyleme geçmesi durumunda, garantiye alınmış bir Rus desteğine henüz sahip olmadığı değerlendirilmektedir.

Şu hâlde, her ne kadar Bosna-Hersek içindeki politik, toplumsal ve ekonomik durum Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık isteğini eyleme dökmek için müsait gözükse de uluslararası sistem için aynı şeyi söylemek o kadar da kolay değildir. Buna rağmen Dodik ve Sırp Cumhuriyeti yönetimi, bağımsızlık yönünde son derece agresif söylemlerini devam ettirmektedirler. Rusya ve Sırbistan'ın uluslararası konjonktürdeki pozisyonları değişmese bile Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlık amaçlı politikalarının, ofansifliğini arttırarak devam edeceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adaş, S. ve Konuralp, E. (2020). Sırp milliyetçiliği fay hattında Bosna-Hersek siyasetinin krizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 8(2), 102-126.
- Anadolu Ajansı. (2022). *Bosna-Hersek'te yasadışı "Sırp Cumhuriyeti Günü" kutlaması provokasyonu arttırdı*. Erişim Tarihi: 10.11.2022 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekte-yasa-disi-sirp-cumhuriyeti-gunu-kutlamasi-provokasyonu-artirdi/2469912>
- Aolain, F. N. (1998). The fractured soul of the Dayton peace agreement: A legal analysis. *Michigan Journal of International Law*, 19(4), 957-1004.
- Balkan News. (2022). *Bosnalı Sırp lider Dodik, Birleşmiş Milletler Yüksek Temsilcisi'nin sınır dışı edilmesini istedi*. Erişim Tarihi: 13.11.2022 <https://www.balkannews.com.tr/bosna-hersek/bosnali-sirp-lider-dodik-bosna-hersek-yuksek-temsilcisi-nin-h3348.html>
- Björkdahl, A. (2018). Republika Srpska: Imaginary, performance and spatialization. *Political Geography*, 66, 34-43.
- Buxbaum, J. (2014). An end to the lies and self-deception: scenarios for the future of Bosnia and Herzegovina. *Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, (17) 2, 167-174.
- Datzer, D., Ivkovic, S.K., Mujanovic, E., Morgan, S. (2019). A complex relation between the code of silence and education. Ivkovic, S.K., Haberfeld, M.R. (Ed.) *Exploring police integrity*. (ss. 193-216). İsviçre: Springer Nature.
- Dümmel, K. (2015). Positives and negatives: Dayton Peace Agreement 20 years on. *Kas International Reports*, 40-54.
- Elman, C., ve Jensen, M. (2014). *The realism reader*. New York: Routledge.
- EUFOR. (2022). *About EUFOR*. Erişim Tarihi: 18.11.2022 <https://www.euforbih.org/index.php/about-eufor/background>
- Fawn, R. ve Richmond, O. P. (2009). De facto states in the Balkans: shared governance versus ethnic sovereignty in Republika Srpska and Kosovo, *Journal of Intervention and Statebuilding*, 3, 205-238.
- Florea, A. (2017). De facto states: Survival and disappearance (1945-2011). *International Studies Quarterly*, 61(2), 337-371.
- Güç, K. (2020). A solution to Kirkuk's status problem: Autonomy enhanced with power-sharing. *Akademik Hassasiyetler*, (7)13, 193-218.

- Hasić, J. (2020). 'Deviating' Party Leadership Strategies in Bosnia and Herzegovina: A Comparison of Milorad Dodik and Dragan Čović. S. Gherghina (Ed.), *Party leaders in Eastern Europe: Personality, behavior and consequences* (ss.17-41). Palgrave Macmillan Cham.
- Holbrooke, R. (1999). *To end a war*. New York: The Modern Library.
- Mearsheimer, J. J. (1990). Back to the future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, (15)1, 5-56.
- Mearsheimer, J. J. (1994). The false promise of international institutions. *International Security*, 19(3), 5-49.
- Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- Mearsheimer, J. J. (2007). Structural realism. *International relations theories: Discipline and diversity*, 83, 71-94.
- O'Brochta, W. (2015, Ocak). Rational decision-making models of outcomes in the 1992-1995 Bosnian War. [Konferans: Mathematical Association of America Annual Conference, Washington, D.C.] <https://www.researchgate.net/publication/318029130>
- Özkan, B. (2014). Bosna'da kalıcı barış mümkün mü? *Bilgi ve Strateji*, (6)10, 63-84.
- Remenyi, P. (2012). The statehood of Bosnia-Herzegovina according to the Hartshorne Model. *Historia Actual Online*, 27, 129-140.
- Ruge, M. (2020). Hostage state: How to free Bosnia from Dayton's paralyzing grip. European Council on Foreign Relations. <https://www.jstor.org/stable/resrep27725>
- Savran, S. (2001). *Avrasya Savaşları: Körfez'den Afganistan'a yeni dünya düzeninin kuruluşu*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Shore, Z. (2003). Three faces of realism. *Foreign Policy*, 47(2), 349-359.
- SIPRI (2023). *Military Expenditure Database*. Erişim Tarihi: 27.04.2023. <https://www.sipri.org/databases/milex>
- Snyder, G. H. (2002). Mearsheimer's world: Offensive realism and the struggle for security. *International Security*, (27)1, 149-173.
- Spanovic, M., Lickel, B., Denson, T. F., Petrovic, N. (2010). Fear and anger as predictors of motivation for intergroup aggression: Evidence from Serbia and Republika Srpska. *Group Processes & Intergroup Relations*, 13(6), 725-739.

- Sweeney, S. (2018). The European Union and EUFOR Althea's contribution to a dysfunctional peace in Bosnia and Herzegovina: Bureaucratic politics, emergent strategy? *Journal of Regional Security*, (13)1, 3-38.
- Türkeş, M., Rüma, Ş.İ., Akşit, S., Açar, A. (2012). *Kriz sarmalında Bosna-Hersek: Devlet krizi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu.
- Tüysüzoğlu, G. (2012). Çatışma ve iş birliği dikotomisi bağlamında Balkanlar'ın siyasi görünümü. *Avrasya Etütleri*, 42(2), 83-110.
- Tüysüzoğlu, G. (2016). Bosna-Hersek çöküş halinde olan bir devlet mi? *Karadeniz Araştırmaları*, 51, 75-100.
- Üstündağ, G. M. (2020). Mearsheimer'in "saldırgan realizm"inin eleştirel bir analizi: Doğrular ve yanlışlar. *Atlas Journal*, 6(35), 1005-1013.
- Waltz, K. (1979). *Theory of international politics*. New York: Addison-Wesley Publishing Company.
- Waltz, K. (2008). Uluslararası politikanın değişen yapısı. *Uluslararası İlişkiler*, 5(17), 3-44.
- Fisher, B., Fisher, D. (2012). *Technics of Crime Scene Investigations*. 8th edition. USA: CRC Press.
- Hefetz, I., Cohen, A., Cohen, Y., Chaikovsky, A. (2014). Development of Latent Fingermarks from Rocks and Stones. *Journal of Forensic Sciences* 59(5):1226-1230.
- Lee, CH., Gaensleen, R.E. (2001). *Advances in Fingerprint Technology*. 2nd edition. USA: CRC Press.
- Liu, S., Mi, Zhongliang., Wu, Jian., Dalrymple, B. (2019). Detecting Latent Prints on Stone and Other Difficult Porous Surfaces via Indanedione/Zinc Chloride and Laser. *Journal of Forensic Science and Medicine* 2(4):203.
- Saferstein, R. (2017). *Criminalistics-An Introduction to Forensic Sciences*. USA: Pearson
- Yadav, P.K. (2019). Development of fingerprints on thermal papers—a review. *Egyptian J of Forensic Sci* 47: 1-8.